ئاژین

ژمارە (٣)، پاییزی ٢٠٢٢

گۆڤارێکی ڕۆشنبیریی مەعریفیی وەرزییە، فاکەڵتیی ئاداب لە زانکۆی سۆران دەریدەکات

تەوەری ژمارە

فرەچەشنکردنی سەرچاوەکانی داهات و کاریگەریی لەسەر ئابوریی کوردستان

لەم ژمارەیەدا

- دوو شیعری بڵاونەکراوەی مەحوی لە بەڵگەنامەکانی عوسمانی دا
- لۆزان..ڕێکەوتننامەیەک دژ بە دروستبوونی دەوڵەتی کوردستان
- ژن و ناسیۆنالیزم لە کۆمارە کوردییەکەیساڵی ١٩٤٦دا
- زستانی درێژی ڕیتا

شەفیقی حاجی خدر

پەیماننامەی لۆزان...
سەد ساڵ دابەشکاریی و بندەستی!

لە نزیکبوونەوەی سەدەیەک بەسەر مۆرکردنی پەیماننامەی لۆزاندا، قسەیەک، دیارە ترسێک لەنێو توێژی ڕۆشنبیران، نەخاسمە سیاسییەکان پەیدابووە، گوایە دوای سەد ساڵ لە ڕێککەوتننامەکە مەترسییەکی گەورە بۆ هەڵوەشانەوەی هەیە، کە لەگەڵ خۆیدا لێکەوتەیەکی دژوار بەسەر ناوچەکەدا دێنێ و ئەوەی پێی دەگوترێ میساقیی میللی گەورەی تورکیا ڕێرەوی بەرەو واقیعبوون وەردەگرێ و بەشێکی زۆر لە ڕۆژهەڵاتی ناوین، لەنێویشیاندا بە شێوەیەکی دەستنیشانکراو کوردستانی باشوور، یان ویلایەتی موسڵ وەک جارانی بەرێ بکەوێتەوە بن جڵەوی تورکیا. بەمە هاتنەوەی سێبەری شوومی دێوەزمەکە لەئان و ساتدایە..!

ئەوەی ڕاستی بێ ئەم گوایەیە، بەگوێرەی

کۆمەڵێ بەڵگە و بەندی قانوونی و سیاسییدا بێ بنەمایە. بەداخەوە ئەم ترسە وایلێهاتووە دوای ساڵێکی دیکە وا لە تورکیا بکا، ببێتە دێوێک، کوردستان قووت بدات، وەک ئەوەی هەسارەیەکی گەورە یەکێکی لەخۆی بچکۆلەتر هەڵلوشێ.

ئەوەی ڕاستی بێ سەرەتای سەدەی ڕابردوو بە کۆمەڵێک ڕووداوی گرنگ و چارەنووسساز ئاوس بوو، بە شێوەیەک نەخشەی ڕۆژهەڵاتی ناوین و هەندێ هەرێمی دیکەی جیهانی لە ئەورووپا سەرلەنوێ دارشتەوە. هەڵبەتە لەنێو ئەو هەموو ڕووداوە گرنگانە، کە تاڕاددەیەک وەک دەرچەیەکی هەژانی نێوخۆیی بوو لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و سەرلەنوێ دارشتنەوەی دەوڵەتی تورکیا بوو، ئەمەشیان زیاتر لە ڕێککەوتننامەی لۆزانەوە بەرجەستە بوو.

بۆ ئەوەی لەم پەیماننامەیە، یان بە جۆرێکی دیکە لەو ڕێککەوتننامەیەی نێوان هێزە براوەکانی دوای شەڕی یەکەمی جیهانی و دوای زنجیرەیەک لە پەیماننامە و ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتی و دووقۆڵی هاتنە ئارا لە لایەک و ئەو هێزە سەرهەڵدەرەی لەسەر ئەرزی واقیعی تورکیا و لە جێهەواری دەوڵەت و خەلافەتی عوسمانی جێپێی خۆی قایمکرد، کە تورکیای نوێ بوو، یان وەک دەگوترێک تورکیای ئەتاتورکی کە دامەزرێنەری ڕژێمە نوێیەکە بوو هاتە کایەوە. هەر بۆیە ئەم پەیماننامەیە زۆر گرنگ بوو، گرنگییەکەشی لە ئەنجام و بەرکەوتەکەیدا بوو، بەوەی مۆرێک بوو بە نێوچاوانی ئەو نەخشە و پلانانەی لە لایەن هێزە ڕکابەراکان لەو سەردەمەدا و لە میانەی جەنگ و پێنج ساڵی دوای جەنگەکەش لە ئارادابوو، سا بەوەی ئامانجیان بەدیهێنابێ یان هەر هەندێکیان بەدیهێنابێ، یاخود هەر بەدییان نەهێنابێ، بەمجۆرە ئافەریدەکردن و داننان بوو بە قەوارە و دۆخی یەکلابۆوەوەی دوای جەنگ، هەر بۆیەشە ئێستا وا خەریکە

تەمەنی ئەم پەیماننامەیە خۆی لە یەک سەدە بدا. بۆ تێگەیشتن لە بایەخی ئەم پرسە مەزنە، کە بێگومان لە خۆڕا و لە کلۆرەدار بەرنەبۆتەوە، بەڵکو پاشخانی خۆی هەیە، پاشخانەکەشی بە گوێرەی ڕووداو و پێشهاتە خێرا و گرنگەکان هەر لەسەرەتای سەدەوە دەستی پێکردبوو. خۆ ئەگەر وردتر بین، ئەوا هەر لەگەڵ هەڵگیرسانی بڵێسەی ئاگری یەکەمین شەڕی جیهانییەوە دەستی پێکرد و بە کۆنگرەی لۆزان کۆتایی پێهات، کە ئەو ڕێکەوتننامە پڕ لەمشتومڕ و مقۆمقۆیەی لێکەوتەوە. ئاخر هەر بڕگەی یەکەمی پێشەکیی ڕێککەوتننامەکە و دوای ئەوەی هەردوو لایەنی یەکەمی ڕێککەوتننامەکە باس دەکا، کە هەریەکە لە دەوڵەتەکانی بریتانی، فەرەنسی، ئیتالی، ژاپۆن، گریک، ڕۆمانیا، سرب، کروات و سلۆڤانیا بوون لە لایەک و لە لایەکەی دیکە تورکیا بە تەنیا...هەر لەوێ ڕێککەوتننامەکە بە دەق دەڵێ: »لەسەرەکەی دیکەوە تورکیایە؛ کە یەکانگیر بووە و هیواش وەهایە دوا چارەسەری دۆخی جەنگیی بێ کە لە ١٩١٤ەوە لە ڕۆژهەڵات بەرپابووە.« لێرەدا زەقورزۆپ دوو لای ڕێککەوتننامەکە بە نوێنەرایەتی دەوڵەتەکانیانەوە کراوە، کە پێشتر لە ڕێککەوتننامەکانی پێشتر بەتایبەتیش سیڤر، کە دواتر وردتر باسی دێت، ئەم دۆخە نەبووە، هەم تورکیا دەوڵەتێکی خاوەن سەروەری یەکانگیر نەبووە، هەم گەلی بێدەوڵەتیش وەک قەوارەیەکی نافەرمی نادەوڵەتییانە بەشدار بونە و ڕۆڵیان تێیدا هەبووە و باسیان کراوە، ئەرمەن و کورد دوو نموونە بوونە، هەرچەندە لەبارەی کوردەوە نوێنەرایەتییەکە نەگەیشتبووە ئەو ئاستەی دانپێدانان و فەرمییەی کە ئەرمەنەکان هەیانبووە.

بەڵێ چارەسەرییەکە وەها کەوتەوە، بەڵام پرسیار لێرەدا ئەوەیە بۆ وەهای لێهات؟ باشە سەرەنجام و چارەنووسی ئەو ڕێکەوتننامە

نێودەوڵەتی و دووقۆڵییانەی کاتی جەنگەکە و دوای جەنگەکە بەچی گەیشتن...؟

یەکەمین شەڕی جیهانی کە بە جەنگە مەزنەکە (Great War) ناسراو بوو لە ئاخروئۆخری تەمموزی ١٩١٤دا لە نێوان (ئاڵمان، نەمسا-مەجەر، بولگاریا و دەوڵەتی عوسمانی) و هێزی هاوپەیمانەکان (بریتانیا، فەرەنسا، ڕوسیا، ئیتالیا، ڕۆمانیا، کەنەدا، ژاپۆن و بە درەنگەوە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا) هەڵگیرسا. لەبەر ئەوەی پێشتر هێزی ئیستعماری بریتانیا هیندستان و کەنداو و خوارووی ئێران و میسری داگیر کردبوو، فەرەنسا لە ئەفریقا و ئیتالیاش لە باکوری ئەفریقا، ئیدی لەگەڵ جەنگەکەدا چاویان لە ناوچە و هەرێمی زیاتر بڕیبوو، لەسەرووی هەمووشیان بریتانیا، فەرەنسا و رووسیا چاویان بڕیبووە ئەو خاکانەی کەوتبوونە ژێر قەڵەمڕەیی دەوڵەتی عوسمانی. ئاخر لەمێژ بوو بریتانیا بە نیازی ئاسایشپارێزی ڕێگای گەیشتن بە هیندستان نەخشە و پلانی ڕاکێشا، دواتریش لەگەڵ دەرکەوتنی بەهای شلەی نەوت بۆ کەشتیگەلەکەیان و لەسەر ڕاسپاردەی ئەدمیرالییان، چاویان لە کانە نەوتەکان بڕی، ئەوەی دەکەوتە سەر ڕێگای گەیشتنیان بۆ هیندستان، کە پارێزگا باشوورییەکانی ئێران و کەنداو و کانە نەوتییەکانی میزۆپۆتامیا (ویلایەتی موسڵ) بوون.

جەنگ بە شێوەیەکی گشتی لە دوو بەرەوە گەرم بوو، بەرەی ئەوروپا و بەرەی ڕۆژهەڵات (واتە بەرەی ڕۆژهەڵاتی ناوین). بەرەی یەکەمیان ڕاستەخۆ هێزەکانی هاوپەیمانان ڕووبەڕووی ئاڵمان و هاوپەیمانەکانی بوونەوە، لەوێ قورسایی جەنگەکە زیاتر لەسەر شانی فەرەنسییەکان بوو، هەڵبەتە باری جیۆسیاسییەکە تێوەگلانەکەی ڕوونتر دەکردەوە، هەر ئەمەش بوو کاری کردە سەرچنینەوەی بەروبوومی شەڕەکە لە دوای کۆتاییهاتنی جەنگ، بەوەی فەرەنسا لەبەر بەرەی ڕۆژهەڵاتی خۆی نەیتوانیبوو وەک پێویست بەشداری لە شەڕەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین لە دژی عوسمانیەکان بکات، بەم پێیە دەستکەوتەکانی لەچاو بریتانیاوە کەمتر بوون،

وەک دواتر لە هەمواركردنەوە و دەستكاريكردنی ڕێككەوتننامەی سایكس-پیكۆوە دەركەوت. هەرچی بەرەی ڕۆژهەڵات بوو واتە بەرەی ئاسیا و ڕۆژهەڵاتی ناوین، قورسایی شەڕەكە زیاتر لەسەر شانی هێزە سەربازییەكانی بریتانی و ڕوسەكان بوو. لێكەوتەشی لەسەر ڕێككەوتننامەكان هەبوو.

دوای ساڵێک لە جەنگەكە، سەرەداوی بەزین و شكستی بەرەی ئاڵمانی و عوسمانی بەدەركەوت، بەتایبەتیش عوسمانییەكان، چونكە زۆری نەخایاند لەماوەی سێ ساڵی یەكەمی جەنگەكەدا بریتانیا و ڕوسیا دەستیان بەسەر زۆرینەی ناوچەكانی باكووری ئێران، عەرەبستان، شام، عێراق و بەشێكی زۆری باشووری توركیای ئێستادا داگرت. چاوتێبڕینی بریتانیا بەوەدا زۆر بەدەركەوت، لەدوای ئاگربەستی مۆدرۆس و كۆتاییهاتنی جەنگیشەوە كەچی لەشكركێشییەكەی نەوەستا تا تەواوی ویلایەتی موسڵی لە بەشی باكووری میزۆپۆتامیادا داگیركرد، هەرچەندە بیانویەكەی دەستبەسەرداگرتنی شوێنەكە (ویلایەتی موسڵ) ستراتیژی سەربازی بوو، بەڵام دیاربوو مەرامی دیكەش بۆ كردەوەكە پێشنۆرە بوون.

هەر زوو هێزە داگیركەرەكان چ لەنێو خۆیان و چ لەگەڵ ئەو نەتەوانەی دەستیان بەسەر خاكەكەیاندا گرتبون كەوتنەخۆ بۆ ئەوەی كۆمەڵێک ڕێككەوتننامە بۆ حاڵەتی دوای جەنگ ڕێک بخەن. تەداروكی ئەم ڕێككەوتننامانە بەسەر دوو جۆر دابەش دەبن:

یەكەمیان: هێزە داگیركەرەكان لەنێوخۆیاندا كەوتنە ڕاوێژ و گفتوگۆ و ڕێككەوتن، كە لە ئەنجامدا كار گەیشتە كۆنگرەی لۆزان، ڕێككەوتننامەكەی سایكس-پیكۆ، سانریمۆ، ڕێككەوتننامەی لویدجۆرج-كلیمەنسۆ، كۆنگرەی ئاشتی لەپاریس و سیڤر ڕێكخران و مۆركران.

دووەمیان: بریتانیا بەوپەڕی گورجوگۆڵی لە هەوڵوتەقەلای خۆیدا بوو تا لەگەڵ نەتەوە باڵادەستەكانی ئەو خاكانەی دەستی بەسەرداگرتن یان بەنیازبوو دەستیان بەسەردا بگرێ و پێشتر كەوتبوونە بن ڕكێفی دەوڵەتی عوسمانی، لەگەڵیان ڕێكبكەوێ و ڕەوشێک بۆ دوای قۆناغی جەنگ بهێنێتە كایەوە. خۆ ئەگەر ئەم تەداروكە بەگوێرەی قانونی نێودەوڵەتی نەچووبێتە بن باری و ناسنامەی ڕێككەوتننامەی نێودەوڵەتی، چونكە لایەكیان قەوارەی سیاسی دەوڵەتی نەبووە، بەڵام هەرچۆنێک بێت بە ڕێككەوتننامەی دووقۆڵی ناسراون، یان هەر هیچ نەبێ بەڵێنی بەڵگەنامەیی زلهێزێكی وەک بریتانیا. نموونەی هەرە زەقیش بریتانیا و عەرەب، دەقاودەقتر نامە و نامەگۆڕینەوەی مەكماهون-حوسێن بوو؛ واتە ئەوەی لەنێوان كۆمیسیاری باڵای بریتانیا لە میسر و حوسێنی كوڕی عەلی شەریفی مەككە لە حیجاز بەسترا. دواتر ئەو لەیەكتێگەیشتنەی لەگەڵ كوڕەكانی ئەودا كرا، بەتایبەتیش لەگەڵ فەیسەڵ و عەبدوللا. هەروەها لەسەرەتاوە هەوڵێكی لەیەكتێگەیشتنیش لەنێوان هێزی بریتانی و كورد (شێخ مەحمود) هەبوو، لێ بەداخەوە درێژەی نەكێشا و سەرینەگرت. بەدەر لەمە بریتانیا بەڵێنی بە زایۆنیزمە جووەكانیشدا نیشتمانێكی نەتەوەییان بۆ لە فەڵەستین دابمەزرێنێ، ئەوەی بە بەڵێنی بەلفۆر یان بە جاڕنامەی بەلفۆر ناسراوە.

لێرەدا مادام باس لە نامە و بەڵێنی بریتانیا بۆ عەرەب كرا و ئاماژەش بۆ شێخ مەحمود كرا، هەقە ئەم پرسە زیاتر تاوتوێ بكرێ. زۆر جار دەگوترێ، بەڵێ بریتانییەكان هەر لە سەرەتاوە لەگەڵ ئەوەدا نەبوون كە هیچ شتێک بۆ كورد نەكەن وەک ئەوەی بۆ عەرەبیان كرد، ئەدی ئەوە نەبوو دوو دەوڵەتیان بۆ كوڕانی حوسێن دروستكرد، كەچی دژی شێخ مەحمود وەستانەوە

هەولێرنامەی ئەدەبی

و برینداریان کرد و دواتر بە برینداری گرتیان و زیندان و پاشان تاراوگە و دواتر لێبوردن و هێنانەوە..بەکورتی ئەم نێوانەی ئینگلیز و شێخ مەحمود هیچی لێ شین نەبووەوە. هەرچەندە ئەوە ڕاستە کە هەویری ئەم باسە ئاو زۆر هەڵدەگرێ و هەر بە حوکمدانیکی سەرپێی ناکرێ و هەقیش نییە هەستوسۆز ڕۆڵی یەکلاکەرەوەی تێدا ببینێ. هەقە وردتر بە چاویکلکەی سەردەم و بەرژەوەندییەکانی ئەوکات لێی بڕوانین.

بۆ ئەم مەبەستەش پێویستە بەدوای هەڵوێژنینی سەرداوەکاندا بڕۆین. ئیدی لە دوتوێی ڕوداوەکان و ڕێکەوتننامە ئاشکرا و نهێنییەکان و لێکەوتەکانی دوای جەنگ، ڕاستییەکان بە شێوەیەکی دیکە بۆ کەسی توێژەر دێنە گۆڕێ. جێگەی خۆیەتی بەدوایاندا بچین.

جارێ لە پێشەوە دەبێ ئەوە بگوترێ ئەوەی بۆ عەرەب، نەخاسمە ئەوەی بۆماڵباتی حوسێنی کوڕی عەلیی شەریفی مەککە کرا، هەر لە خۆڕا و خەڵاتێک نەبوو بریتانیا لە بەر چاوی ڕەشی عەرەب پێیانی بەخشیبێ، بەڵکو ڕاستییە مێژوویییەکان سەلماندوویانە بە شێوەیەک لە شێوەکان پاداشتێک بوو لەبەرانبەر ئەو کارانەی ئەوان بۆ بەرژەوەندییەکانی دەوڵەتی بریتانیای مەزنییان کرد بوو. ئەمە چۆن بوو؟

کاتێک بریتانیا زۆر حەوجەی ئەوە بوو ڕیگای ستراتیژی خۆی لە میسر و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بۆ هیندستان بە ئاسایشپارێزی لەدەستی خۆیدا بهێڵێتەوە، کاتێکیش جەنگەکە هەڵگیرسا، تا گەورەی زاڵ لەناوچەکەدا، کە بایدابووە لای ئاڵمان و چووبووە نێو هاوپەیمانێتیەکەی، کە دەوڵەتی عوسمانی بوو، دەبووایە بریتانیا لە دژی عوسمانییەکان بجەنگێ. بریتانیا تا ڕاددەیەک لەو جەنگە و لە لای باکوور و ڕۆژئاوای دەوڵەتی عوسمانییەوە بەتەنیا بوو، چونکە فرنسا زیاتر بە بەرەی ڕۆژهەلاتی خۆی بە ئاڵمانەوە سەرقاڵ بوو، ئیدی بریتانیا خوا خوای بوو هاوپەیمانێکی بۆ پەیدا ببێ، ئەگەر ناویخۆییش بێ تا باشتر بتوانێ بەهۆیەوە لەبەرانبەر هێزی عوسمانییدا بوەستێتەوە و یان هەرهیچ نەبێ بەربەستێکی بۆ دروست بکا. بۆ ئەم کارەش بەحوکمی ئەوەی حوسێنی کوڕی عەلی لە حیجاز پێگەیەکی دینی و خێڵەکی لە حیجازدا هەبوو، هێزێکیشی لە بەدەوییەکان (بدون)دا هەبوو، باشترین داردەست بوو، کە بریتانیا پەنای بۆ ببا، یان هەر هیچ نەبێ هەوڵێکی بۆ بدات. ئەوە بوو ماکماهونی کۆمیسیاری باڵای بریتانیا لە میسر پەیوەندی پێوە بەست و لە مێژووشدا بە نامە گۆڕینەوەکانی ماکماهون- حوسێن ناوبانگی دەرکرد. هەر ئەویش بوو کەسێکی وەک لۆرانسی بۆ نارد، سەرەتا بۆ هەواڵگریی و پاشان وەها کەوتەوە کە لۆرانس توانی بچێتە دڵێ عەرەبەوە و لە ناوەڕاستی بیابانەوە بە هاوکاری هێزی بەدووەکانی شەریف حوسێن تەنگ بە عوسمانییەکان هەڵبچنێ.

لێرەدا هەقە ئاماژە بە ڕاستییەکی زۆر جەوهەری بدەین؛ شەریف حوسێن لە بەرەنگاربوونەوەی لەبەرانبەر عوسمانییەکاندا هەیبوو، هیچ ئەمیر و سالارێکی جەنگی دیکەی نەتەوە خۆجێیەکانی ژێر قەڵەمڕەویی عوسمانی نەیبوو، ئەویش لایەنە ئۆلدارییەکەی بوو. لەگەڵ هەڵگیرسانی جەنگدا بابولعالی عوسمانی وەک دابی خۆی و بۆ ئەوەی خەڵکی بن قەڵەمڕەوییەکەی خۆی لە دژی هاوپەیمانان کۆ بکاتەوە و بیانکاتە سووتەمەنی شەڕەکانی، جاڕی جیهاد و جەنگیی پیرۆزی دا، ئەم جاڕدانەشی تاڕاددەیەک لەنێو گەلە دواکەوتووەکانی بۆ چووەسەر لەنێویشیاندا کورد. لەبەرانبەردا ئینگلیز بەدوای شتێک، بەدوای کەسێکدا دەگەڕا کە ئەو تەلیسمە پیرۆزیەی خەلیفەی عوسمانی پووچەڵ بکاتەوە و بەرەی ڕەوایەتیی دینییانەی لەبن

هەولێرنامەی کتێب

پێ دەربکێشێ. هەلبەتە ئەوەی ملی دایەبەر و بەڕاستیش هاتە مەیدان شەریف حوسێن مەزنیی مەککە بوو، بەوەی ئەو هەم دەسەڵاتێکی دنیایی هەبوو، واتە حوکمڕانی ئەوێ بوو، هەم عەرەب و لە نێو عەرەبیشدا بە شەجەرەی بنەماڵەیی دەگەڕایەوە سەر پێغەمبەری ئیسلام و خۆی بە قورەیشی دادەنا. بەم جۆرە ئەو ڕەوایەتییە ئۆلییەی ئەو هەیبوو، تەنانەت هیچ کامیک لە خەلیفەکانی عوسمانییش نەیانبوو. لەوەش هەر گەڕێ دەسەڵاتی شەریف حوسێن بەسەر مەککە و مەدینەدا دەڕۆیشت، کە بۆ سەرتاپای موسڵمانانی جیهان چەندە پیرۆزە بوو، ئاخر ڕووگەی حەجیی ساڵانەیان بوو. بەم جۆرە بە کێشکردنی بریتانیا عەرەب و لەنێویشیاندا شەریفەکانیان بۆ لای خۆیان، پەیامێکیان نەوەک هەر بۆ عەرەب و گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوین، بەڵکو بۆ سەرجەم موسڵمانانی دونیادا نارد، کەوا ئەوەی عوسمانییەکان جاڕیانداوە ڕاست نییە، جەنگەکە جەنگێکی دینیی خاچپەرستانە نییە.

خاڵێکی دیکەش، کە جەوهەری و کردەیی بوو بۆ هێزی شەریف حوسێن، دیارە بە یارمەتی بریتانیا، لە ڕێی ماکماهون و لۆرانسەوە توانرا لە ١٩١٦دا لە نیمچە دوورگەی عەرەب و دواتریش پریشکەکەی بۆ شام و عێراقیش پەڕیەوە، جوڵانەوەیەک سیاسی و ڕاپەڕینیک لە دژی عوسمانییەکان سەرپێ بخەن، کە لە مێژوودا بە شۆڕشی گەورەی عەرەب ناوی دەرکرد، بەهۆیەوە توانیان حیجاز و پاشان نیمچە دوورگەی عەرەب لە تورک پاک بکەنەوە، پاشان بەرەو باکوور هەڵکشان تا ئوردن و شام، هەڵبەتە لەوێ بە پاڵپشتی لەشکری بریتانییەوە بوو، توانییان لەم بەرەوپێشچوونەیاندا دیمەشقیش بگرن، بێگومان فەیسەڵی کوڕی حوسێن لەم ڕووداوانەدا ڕۆڵێکی هەرە چارەنووسسازی هەبوو. ئیدی سەرەتا وەک لە بەڵێنی نامەگۆڕینەوەکانی ماکماهون- حوسێن تۆمارکرابوو، دەبوایە دەوڵەتێکی پانوپۆڕی عەرەب هەر لە نیمچەدوورگەی عەرەب تا شام و عێراق و ئوردن و فەلەستین بگرێتەوە و بە دەوڵەتی گەورەی عەرەب دابنرێ، کەچی بریتانییەکان بەڵێنەکەیان نەهێنایە دی،

تەنانەت دوای ئـەوەی بە لەشکری فەیسەڵ شام لە تورکەکان ڕزگار کرا و بۆ ماوەیەکی کورت وەک پاشای عـەرەب لـەوێ دانـرا، لێ دواتر بەگوێرەی ڕێککەوتننامەی سایکس- پیکۆ، کە سەرەتا نهێنیێ بوو، پاشان لەگەڵ شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ی بەلشەفیکەکان و کشانەوەی ڕوسیا لە هەموو پێگەی سەرەتا و ناوەڕاستی شەڕی یەکەمی جیهانی، ئاشکرا کرا، دەبووایە بدرێتە فرەنسییەکان، ئـەوەبوو فەیسەڵ و دەسەڵاتی عەرەب لەوێ دەرکرا و ڕاونران، دواتر لەپاڵ حیجاز دوو شانشینی دیکەیان لە ئوردن و عێراق بۆ دروست کردن هەریەک لە عەبدوڵڵا و فەیسەڵ لە کوڕانی حوسێنیان کردە پاشایان، پاشان ئاستی ڕووداوەکانی حیجازیش بەشێوەک تەشەنەی سەند، ئەوەبوو ماڵباتی ئالی سعود دەسەڵاتی حیجازیان کەوتەوە بەردەست و حوسێنی کوڕی عەلی لەوێ ڕاونرا.

سەربردەیەکی خۆش و واتادار لە فەیسەڵ و چـەرچـل دەگـێـڕنـەوە. دوای دەرکـردنـی فەیسەڵ لە شـام، دیـارە دەچێتە لەندەن و چەرچل دەبینێ، چەرچل ئەوکات وەزیـری کۆلۆنەکان (موستەعمەرات) دەبێ. بەیەک دوو هەفتە بەر لە کۆنگرەی قاهیرەی ئاداری ١٩٢١دا فەیسەڵ بە جلێکی ناپیشچاو دەچێتە لای چەرچل، بەپێچەوانەی دابی خۆی هەمیشە بە جلی پۆشتە و پەرداخی خێڵەکییانەی خۆی بینراوە، چەرچل لێی دەپرسێ، ئـەدی کوا جلە کەشخەکانت؟ ئەویش لە وەڵامدا دەڵێ: هیچی نەما، نەجل ما نە حاڵ، چەرچلیش دڵی دەداتـەوە و پێیدەڵێ، خـەم مەخۆ عەبایەکی زۆر کەشخەترمان بۆ دانـاوی. زۆری پێناچێ کۆنگرەی قاهیرە بڕیاری دروستکردنی دەوڵەتی عێراق لە هەردوو ویلایەتی بەسرا و بەغدا و پاشان موسڵ دەدا و فەیسەڵیش دەکەنە پاشا بەسەرییەوە..

لێرەدا پرسیارێک زۆر بەجدیی دێتە پێشەوە، تۆبڵێی ئەوەی بۆ شازادەی عەرەب هەڵکەوت، بۆ شازادەیەکی کـورد هەڵدەکەوت؟ یان با بەشێوەیەکی دیکە بیربکەینەوە، ئایا میرێک یان دەستڕۆیشتوویێکی کورد ئەو هێزەی هەبوو و بەرەنگاری تورکەکان ببێتەوە، یان لەوە تێدەگەیشت کە خۆری تورکان ئاوابووە و ئیدی هەقە پشتیان تێبکا؟ ڕاستە سەرەتا نێوانی ئینگلیز و شیخ مەحمود هیوایەکی وەهای لێ چاوەڕوان دەکرا، بەڵام زۆری نەخایاند فیتی حەڕامزادەیی ئۆزدەمیری تورک (شەفیق عەلی) لە ڕواندز بەسەر شێخ مەحمود و ناوچەکە چ ئاژاوەیەکی نایەوە و چۆن هەموو شتێکی دژ بە تورک لەبار برد.

ئـەوەی ڕاستی بێ کاتی خۆی کە مارک سایکسی گەڕیدە و دیپلۆماتی ئینگلیز بۆ وەزارەتـی کـاروبـاری دەرەوەی وڵاتەکەی لە وەڵامی ڕاوێژێکدا هێڵێک لەسەر لم لە حەیفاوە بە نێو بیابان بـەرەو ڕۆژهـەڵات دەکێشێ تا دەگاتە کەرکوک، دەبێتە بنەمای ڕێکەوتنە پڕ لەمقۆمقۆکەی ڕێککەوتنی دووقۆڵێ نێوان بریتانیا و فرەنسا کە بە ڕێککەوتنی سایکس- پیکۆ دەناسرێ، بەوەی سەرخەتەکە بۆ فرەنسا و بنخەتەکەیش بۆ بریتانیا. ئەم ڕێککەوتنە بۆ دابەشکردنی میراتی پیاوە نەخۆش و دۆڕاوەکەی عوسمانی بوو لە جەنگی یەکەمدا. هەڵبەتە لە سەرەتادا ڕووسیاش بەشدار بوو، بەڵام دوای شۆڕشی بەلشەفییەکان لێیان هەڵگەڕایەوە، ئیدی ڕێککەوتننامەکە لە نهێنییەوە بووە ئاشکرا. ئەم ڕێککەوتنە بەشێوەیەک لە شێوەکان ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی بەدەر لە ئێران خەتخەت دا و بووە دایکی هەموو ڕێکەوتننامەکانی دیکە. هەڵبەتە سانریمۆ و کۆنگرەی ئاشتی و سیڤری بەدوا داهاتن تا کار گەیشتە دروستکردنەوەی تورکیا لە پەیماننامەی لۆزان دا.

وەنەبێ ئەم ڕێککەوتننامەیەی سایکس- پیکۆ وەک خۆی جێبەجێکرابێ، چونکە هەر زوو

بریتانیا کەوتە تانەدان لە ڕێککەوتننامەکە و تێکۆشا خۆی لە جێبەجێکردنەکەیدا بدزێتەوە، هەر هیچ نەبێ هەمواری بکاتەوە و دەستکاری ناوچەی هێڵە ڕەنگینەکانی بکا. ئاخر بریتانیا چاوی لە دوو شوێن بڕیبوو کە بەلای ئەوەوە زۆر گرنگ بوون، یەکەمیان: فەڵەستین و دووەمیشیان: ویلایەتی موسڵ، کە بەگوێرەی ڕەشنووسی یەکەمی ڕێککەوتننامەکە بوایە، ئەوانە دەکەوتنە سەر ناوچەی فرەنسا.

لە میانەی شەڕی یەکەمی جیهانیەوە، هەندێ ڕووداو هاتنە پێشەوە کە ڕێخۆشکەر بوون بۆ ئەوەی بریتانیا دەنگی لە فرەنسا دلێرتربێ و بەهۆیەوە ڕێککەوتننامەکە بەتەواوی دەستکاری بکا. یەکەمینیان هەڵگیرسانی شۆڕشی ئۆکتۆبەری بەلشەفیکەکان بوو، دواتر هێشتا جەنگ تەواو نەبووبوو ئەوان لە هەموو ڕێککەوتننامە ئاشکرا و نهێنییەکان کشانەوە، هەر ئەوانیش بوون ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆیان ئاشکرا کرد، بەمە مەیدانێکی پانوپۆڕتر بۆ بریتانیا مایەوە. دووهەمیشیان سەرهەڵدانی جموجۆڵی ئەتاتورک و هەڵگەڕانەوەی بوو لە خەلافەتی ئیستانبۆڵ و دابەشکارییەکەی هاوپەیمانان، بەتایبەتیش دابەشکارییەکەی سایکس-پیکۆ و پاشان سیڤر. دۆخەکە وا کەوتەوە بریتانیا خواخوای بوو دەوڵەتێک وەک ناوچەیەکی دابڕ بکەوێتە نێوان هێز و بەرژەوەندی ناوچەکانیی خۆی لەگەڵ حوکمی بەلشەفیکەکانی ڕوسیا، لەسەرێکی دیکەشەوە ململانێی لەگەڵ فرەنسا لەسەر خاکی ڕۆژهەڵاتی ناوین، زەمینەکەی لەباری وەهای بۆ ئەتاتورک ڕەخساند، کە هەر سێ دەوڵەتە ڕکابەرەکان گرەو لەسەر دەسەڵاتی و ئاسایشپارێزی ئەو بکەن. ئەویش پێشهاتەکانی بە باشی قۆستنەوە و لە کۆنگرەی لۆزاندا و لەڕێی عیسمەت ئینۆنۆی نوێنەری لە ڕێککەوتنامەکەدا بەرجەستەی کرد، بەمە فەرمانبەرداریییەک لای هێزە هاوپەیمانەکانی براوەی جەنگی یەکەم دروستبوو، کە دان بە سنوورە نوێیەکەی دەوڵەتە تورکییەکەی ئەتاتورکدا بنێن، لەبەرانبەر هەندێ سازشی ئەو بۆ بریتانیا و فرەنسا. سازشەکەش وەک لە مادەی نۆیەمی لۆزاندا دەرکەوت، ویلایەتی موسڵ بوو.

ئەم ڕێککەتننامەیە لەسەر چەند پێگەیەکی جەوهەری بەند بوو کە ئەمانەن:

١-لایەکی پەیماننامەکە هەموو وڵاتە براوەکانی هاوپەیمان بوون، لایەکەی دیکە تورکیا.

٢-سەقامگیری ئاشتی لەنێوان تورکیا و وڵاتانی هاوپەیمانان.

٣-دیارکردنی سنووری تورکیای نوێ.

٤-جاڕدانی لێخۆشبوون لە تاوانبارانی دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی لەو تاوانانەی پەیوەستبوون بە ڕووداوی سیاسی لە نێوان ساڵەکانی ١٩١٤ تا ١٩٢٢. واتە بەدوادانەچون لە دادگاییکردنی تاوانبارانی جینۆسایدی ئەرمەن و گریک و ئاشوورییەکان. لێرەدا ئەم پرسە ناکۆکە لەگەڵ وردەکاری تاوانە نێودەوڵەتییەکانی وەک: جینۆساید، تاوانی جەنگ و تاوانی دژە مرۆڤایەتیە. ئەم خاڵە نهێنی ئەو ڕەتکردنەوەیە حکومەتە یەک لەدوای یەکەکانی تورک دەگەیەنن، بەوەی کە دان بە جینۆسایدکردنی ئەرمەن، کورد و گەلانی دیکەی ئەنادۆڵ و ناوچەکەدا ناهێنن.

٥-ئەم پەیماننامەیە بەهیچ شێوەیەک ناوی کوردی نەهێناوە، لەکاتێکدا سێ ساڵ پێشتر و لە ڕێکەوتننامەی سیڤردا بەندێک بەناوی کوردستان هەبوو کە لە ماددەکانی ٦١ و٦٢ و ٦٣ پێکهاتبوو.

٦-لەبارەی ویلایەتی موسڵ لەماددەی سێدا هەر ئەوەندە هاتبوو؛ لەماوەی نۆ مانگدا ئەو

کێشەیەیە یەکلای بکرێتەوە، ئەگەرنا پەنابىرێتە بەر کۆمەڵەی گەلان، کە هەر واش کرا. لێرە شتێک دەردەکەوێ، ئەگەر هاتوو سنووری تورکیا بەو پەیمانە دیارکرابێ، سنووری عێراقیش بە لەیەکدانی هەردوو ولایەتی بەسرا و بەغدا بە خواستی بریتانیا لە کۆنگرەی قاهیرەی ١٩٢١ دەستنیشانکرابێ، ئەوا پێوەلکاندنی ولایەتی موسڵ بە شێوەیەکی زۆر جیاوازتر بووە، بە پێواژۆیەکی ئاڵۆز تێپەڕیوە، کە دوو قۆناغی بڕیوە، بەوەی لێکەوتەی قانونی تایبەتمەندانەی خۆی هەیە، یەکەمیان: بڕیار و ڕاسپاردەی ڕێکخراوی نێودەوڵەتی ئەوکات کە کۆمەڵەی گەلان بووە، ئینجا ڕاپرسی خەڵکی ولایەتەکە. سەرەنجام سنووری هەردوو دەوڵەتەکە لەساڵی ١٩٢٦ بە فەرمی ناسراو کە بە خەتی (بروکسل) بەناوبانگە، بێگومان لە پەرلەمانی هەر دوو دەوڵەتیش وێڕای بریتانییەکان پەسەند کرا. ئەمە و سەرباری دانەوەی قەرز و قەرەبووکردنەوە بە نەوت، واتە فرۆشتنی خاکەکە لە لایەن تورکیاوە.

ئیدی ئەم پێواژۆیە دوو تایبەتمەندیە هەم لە تورکیای جیادەکاتەوە هەروەها لە ڕەوشی دوو ویلایەتە دیکەی بەسرا و بەغداشی بۆ دروستکردنی عێراقیش. هەر ئەم بنەما پێکهێنەرەش دەکرێ بۆ هەر بارێکی ئایندەیی ڕۆڵی خۆی ببینێ، واتە بڕیار و ڕاسپاردەیەکی نێودەوڵەتی بۆ ڕاپرسییەکی میللی.

لێرەدا دوو خاڵ زۆر جەوهەرین، کاتێک ئەم گریمانە خەیاڵپلاوییە دێتە گۆڕێ، ئەگەر پەیماننامەکە هەڵبووەشێتەوە چی دەبێ؟ ئایا خەیاڵی شاعیرانەی پاوانخوازی میساقی میللی گەورەی تۆرانی دێتە دی، یان گەڕانەوەی ڕەوشەکەیە بۆ پێش پەیماننامەکە. کە ئەویش ڕەوشی تورکیایەکی بچووکی شلۆقی بێ هەیبەتی سەردەمی سیڤر تا پەیماننامەکەی لۆزان، ئینجا لاکەوتنی ئەو پارێزبەندییە لەسەر دەوڵەتی تورک بۆ سزادانی لە تاوانی جینۆسایدی ئەرمەن و گریک و ئاشوری دا.

خاڵێکی دیکەی جەوهەری چەمکی سەروەریی دەوڵەتە، کە لە دوای شەڕی دووەمی جیهانەوە جۆرێک لە پیرۆزی سیاسی وەرگرتووە، بەداخەوە هەندێک لە سیاسەتوانانی شۆڕشی کورد باش لێی حاڵی نەبوون، هەر بۆیەش ئۆباڵی بەشێکی زۆری سەرنەکەوتنی شۆڕشەکانی کورد بەتایبەتی بۆ پرسی دەوڵەت و قەوارەی سیاسی بۆ ئەم خاڵە دەگەڕێتەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا لۆژیکی هێز لە هەندێ جەمسەرەکانی مێژوودا گرەوەکەی بۆخۆی بردووەتەوە.

سەرچاوەکان:

١- دەقی بەڵگەنامەی ڕێککەوتننامەی سیڤەر، بە زمانی ئینگلیزی.

٢- دەقی بەڵگەنامەی ڕێککەوتنناەی لۆزان، بە زمانی ئینگلیزی.

٣- دەقی بەڵگەنامەی ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ، بە زمانی ئینگلیزی.

٤- کوردستان لەنێوان سیڤەر و سنوورە دەستکردەکاندا، نووسینی: هیسەر لهێر واگنەر، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە؛ شەفیقی حاجی خدر، لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی هەولێر ٢٠١٣، چاپی دووەم ئاوێر ٢٠١٥.

٥- هێڵێک بەنێو لمدا، جیمس بار، وەرگێڕانی شەفیقی حاجی خدر، دەزگای جەمال عیرفان ٢٠٢٢

6- British Interests and the Partition of mousl, by Dart Brooks Risley, Master of arts, the university of Texas at Austin, May 2010

هەواڵنامەی کەرکوک